

ТАРАННИЙ БІЙ, РИЦАРСТВО І ТЕОРІЯ ВОЄННО-ТЕХНОЛОГІЧНОГО ДЕТЕРМІНІЗМУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

В статті розглянуто історіографічну традицію дослідження рицарських бойових практик в європейській науці. Центральною темою праці є відображення таранного бою, і пов'язаної з ним історії рицарства з позиції теорії воєнно-технологічного детермінізму, популярної течії у воєнно-історичних студіях другої половини ХХ ст.

Ключові слова: таранний бій, рицарство, теорія воєнно-технологічного детермінізму, історіографія.

Проблеми, пов'язані з воєнною історією Середньовічного Заходу дотепер не користуються увагою українських дослідників. Тоді як багато сюжетів історії середньовічної і ранньомодерної Русі, такі як: феодальні війни на Русі так званого удільного періоду, татаро-монгольську та литовську експансію, війни з Великим князівством Московським, а також, роль та участь у цих процесах руських воєнних еліт, не можливо зрозуміти без ґрунтового знання західної мілітарної культури доби Середньовіччя, оскільки саме вона служила концептуальним взірцем і джерелом технологічних інновацій руським воєнним елітам.

Воєнна історія західного Середньовіччя – попри поширений історіографічний стереотип – популярна галузь історичної науки на Заході. Так, бібліографія програмної праці французького історика Філіпа Контаміна «*Війна в добу Середньовіччя*» (вийшла друком 1980 р.) налічує 1018 позицій [7, с. 336-385]. Це при тому, що дана робота вважається піонерською, такою що лише спровокувала подальше зацікавлення академічної спільноти даною проблематикою. З того часу воєнно-історична медієвістика бурхливо і різнопланово розвивалася і в тематичному і методологічному плані. Широко стосується інттердисциплінарний підхід, залучаються методи антропології, мікроісторії, історії повсякдення, так званих *culture studies*.

На жаль, ця традиція залишається майже повністю невідомою вітчизняній науковій спільноті. Навіть ті історики, котрі безпосередньо працюють з середньовічними воєнними сюжетами, ігнорують досягнення західної науки. Симптоматичною в цьому плані є перевидана 2010 р. праця члена-кореспондента НАНУ, доктора історичних наук М. Ф. Котляра «Нариси історії воєнного мистецтва Давньої Русі» [8]. Автор не лише на завдав собі труду познайомитися з останніми здобутками воєнної медієвістики як то до прикладу працями Джона Френса [29], Девіда Ніколль [33], котрі безпосередньо зачіпають руську проблематику, але повністю зігнував класичні праці Ганса Дельбрюка [5], Філіпа Контаміна [7], Жоржа Дюбі [27] і т. д.

Основна мета нашої роботи полягає в тому аби на прикладі окремо взятої і чітко визначеної дослідницької проблеми в міру сил приблизити до вітчизняного історіографічного простору здобутки західної мілітарної медієвістики. Проблема таранного бою пасує такому завданню якнайкраще.

Таранний бій [*mounted shock combat* згідно англomовної термінології] є середньовічним бойовим прийомом, котрий полягає у використанні вершником нерухомо затиснутого під пахвою спису для нанесення удару не по через власні динамічні м'язові зусилля, але за рахунок енергії руху коня.

Не буде перебільшенням сказати, що таранний бій, як основний рицарський бойовий прийом, протягом XII-XVI ст. формував культурний характер рицарства і визначав його значення як воєнної сили. Прийом зафіксований вперше на гобелені з Байє, пам'ятці останньої третини XI ст., що являє собою візуальну наратію норманського завоювання Англії 1066 р. Там рицарі [*miles*] Вільгельма Завойовника в кінному строю атакують кушованими¹ списами спішених дружинників [хускарлів] короля Гарольда. Перший детальний опис таранного бою міститься в «Пісні про Роланда» – епічній пам'ятці так званого франко-нормандського культурного кола датованій початком XII ст. Таранний бій відміно виконував функцію презентаційного та ідентифікаційного засобу в середовищі рицарства як на війні так і турнірі – для його опа-

---

¹ Термін походить від французького *couche* — «лежати».

нування потрібна була не лише наявність зброї та коня, але і відповідний спосіб життя, позбавлений виробничих та комерційних клопотів, певний рівень достатку і, що найголовніше, доступ до елітарного військового середовища броньованих вершників і визнання у його представників, адже лише ті останні культивували практичні вміння і були здатні передати традицію наступникам. Таранний бій потребував значних інвестицій і залучення маси додаткових спеціалістів – виробників зброї, дресирувальників коней, комбатантів-сателітів, котрі асистували рицарю в бою.

Від першої третини XII ст. в культурному середовищі західноєвропейських воєнних еліт цьому прийому надавалося що далі то більше значення. Короновані особи такі як Річард Левове Серце, Пейре Арагонський або Едуард I Плантагенет вправлялися у таранних поєдинках на турнірах і водили до бою загони своїх аналогічно підготовлених васалів. Португальський король Дуарте Авіза та імператор Максиміліан Габсбург не шкодували часу на компонування трактатів про таранний бій на турнірі та війні. Приховані симпатии європейського рицарства як візантійська цесарівна Анна Комніна, його ситуативні противники як сирійський емір Усама ібн Мункиз, апологети на кшталт Жана Фруассара, чи компетентні і суворі критики як Філіп де Коммін сходяться в одному: таранний бій – це основа рицарського воєнного фаху, його головна, визначальна складова. Серед дослідників не вщухає дискусія про практичну ефективність таранного бою та частотність його застосування на війні. Але виглядає на те що саме таранний бій був квінтесенцією рицарської теорії і практики збройного насильства, рушієм рицарської культури і емблемою традиції. Кількість зображень рицаря із затиснутим під пахвою списом в європейській іконографії XII-XVI ст. важко облічити.

Відносно часу і місця виникнення таранного бою із застосуванням кушованого спису – основної ознаки рицаря як військової одиниці – серед істориків точилися запеклі дискусії. Неабиякого драматизму полеміці надавало поєднання тез про виникнення і розповсюдження цієї мілітарної технології з проблематикою генези феодалізму як такого. Дебати здебільшого точилися навколо питань: чи могли у Європі VIII ст. трансформації землеволодіння

і розповсюдження технічних інновацій, котрими були стремена, важка кіннота та таранний бій одразу викликати до життя й нову мілітарну технологію, а з нею і принципово новий спосіб організації суспільства – феодалізм? Або ж рицарство було продуктом, що виник у процесі більш тривалого функціонування феодальної системи і був її наслідком, а не причиною? [43, с. 95-122]

Німецький дослідник Генріх Бруннер першим пов'язав утворення феодалізму в Європі з виникненням важкої кавалерії в праці *«Рицарська /кінна/ служба і походження феодалізму»*. опублікованій 1887 р. [21]. У стислому викладі погляди Бруннера. виглядають так. Рицарський спосіб ведення бою виник у межах Франкської імперії. Уже з VIII ст. у франкській армії якщо не кількісно, то якісно переважала кіннота. Розвивати кінне військо Карла Мартелла та його синів змусила жорстока необхідність, зумовлена зіткненням франків з мусульманами у битві при Пуатьє (25 жовтня 732 р.). Аби створити важку кавалерію, Карл Мартелл провів масову конфіскацію церковного майна та наділив землю васалів, зобов'язавши їх до кінної служби. Таким чином, одразу, або, принаймні, за короткий період, склалися основи феодалізму. Підтвердженням процесу перетворення франкського війська з пішого на кінне вважалося перенесення у 755 р. збору франкського ополчення, – *«березневого поля»* – на травень, аби дочекатися поки виросте трава для коней.

Ця теорія зазнала критики. Ганс Дельбрюк заперечив зв'язок відтермінування «березневого поля» до травня з фуражною потребою франкської кавалерії. На прикладі пізніших документів (капітулярія 811 р. та листа Карла Великого абату Фульраду 806 р.) він довів, що військо франків для походу потребувало стільки тяглової та харчової худоби, що питання фуражу і в попередні часи стояло гостро [5/2, с. 313-319]. Марк Блок вважав приурочення до битви при Пуатьє трудомістких і тривалих військових реформ «очевидним перебільшенням». Франки, маючи добре озброєних вершників, не чекали б цієї битви, аби зробити їх ударною силою війська [2, с. 166].

Попри критику, Бруннерова візія феодалізму, ввійшла і до історіографічного канону і до шкільних підручників.

Новий поштовх проблема виникнення рицарства і його характерних бойових практик дістала від теорії воєнно-технологічного детермінізму, про яку варто поговорити докладніше. В січні 1955 року в Королівському університеті Белфасту британський дослідник Майкл Робертс виголосив інавгураційну лекцію під назвою «Воєнна революція 1560-1660 рр.». У вільному переказі його молодшого колеги Джефрі Паркера її основні тези виглядають таким чином. «Чотири новації в військовому мистецтві цього періоду були критичними. Першою була «революція в тактиці»: витіснення спису та піки стрілою та мушкетом, через що феодальне рицарство схилилося перед масованим вогнем лучників та стрільців з вогнепальною зброєю. З цим пов'язане наступна новинка: різке збільшення чисельності європейських армій (в деяких країнах військо між 1500 та 1700 рр. зросло у десять разів). Що потягнуло за собою третю новацію: впровадження нових куди складніших та амбітніших стратегій застосування цих розбудованих армій у акції. Четвертою було драматичне загострення впливу війни на суспільство. Витрачалися більші кошти, завдавалися більші шкоди, зріст чисельності війська кидав куди поважніші адміністративні виклики. Війна ніколи раніше не була настільки важкою ношею і настільки великою проблемою для суспільства та влади... Таким чином постав новий догмат – наступних двадцять років майже в кожній роботі присвяченій модерній Європі містився абзац або два де повторювалися Робертсові аргументи.» [36, с. I-II]

Концепт «воєнної революції» запалив вчених до пошуків її аналогій у давніших епохах, і таким чином викликав до життя «теорію воєнно—технологічного детермінізму», котра полягає в інтерпретації чи не всіх помітних культурних, економічних і політичних змін у історії за допомогою військово-технологічних винаходів та розвитку військової справи взагалі.

Один із її фундаторів, американський історик Лінн Вайт, значно вдосконалив концепцію Генріха Бруннера. На думку Вайта, Карла Мартелла та його наступників до розвитку кінного війська примусила жорстка необхідність, і через неї вони реорганізували королівство, створюючи бенефіціарні й феодальні структури. Проте, ці реформи не були безпосередньо пов'язані з боротьбою

проти мусульман. Пильна потреба у важкій кінноті далася взнаки у саме у першій половині VIII ст., через те, що у Західній Європі в цей час швидко поширилося стремено. І завдяки йому наступальний потенціал вершника значно збільшився. «Перед появою стремен вершник сидів верхи ненадійно. Нагайка або шпори полегшували йому контроль над твариною, примітивне сідло додавало певності посадці, але разом з тим він був надзвичайно обмежений у бойових прийомах. Він був, головним чином, мобільним лучником або бійцем, що метав дротики. Без стремен важко було собі дати раду з мечем, оскільки потужний удар з широким розмахом призводив до падіння. Що стосується списа, то до винайдення стремена, цю зброю тримали в кулаці, удар завдавали зусиллям плеча та біцепса. Стремено ... уможливило значно ефективніший спосіб атаки. Тепер вершник міг тримати спис напереваги, затискуючи його між ліктем та боком, і вражати ним противника не силою власних м'язів, а ударом, потужність котрого забезпечувала вага як вершника, так і галопуючого коня» [44, с. 1-2].

Поширення стремена у Європі спричинило, на думку Лінна Вайта, стрімке вдосконалення важкої кавалерії, в середовищі якої викристалізувалися рицарі та належна їм нова мілітарна технологія, що базувалася на таранному бою. Остання викликала до життя як рицарський стан зокрема, так і феодалну систему організації суспільства взагалі. Особливе значення Вайт надає новим бойовим практикам, котрі уможливлювали таранний удар списом — кушуванню списа та використанню спеціальних порід бойових коней. Таким чином, він був першим, хто потрактував рицарство через притаманні йому специфічні бойові практики як мілітарний феномен. Традиційно, до публікації його праці, рицарство у мілітарному плані визначали як різновид важкої кінноти, а не як окрему, оригінальну військову спеціальність. Звідси випливає опосередковане визначення рицаря як представника привілейованої суспільної верстви, котрий несе військову повинність «кінно і збройно» взамін за передані йому у володіння землі та людей, що на них працюють.

Важливо пам'ятати, що в тактичному аспекті кавалерист навіть при стременах та сідлі, із списом, мечем і надійним захисним

обладунком – це все ще не рицар. Від інших різновидів важкої кінноти домодерного часу – від парфянських катафрактів до японських самураїв-бусі включно – рицаря відрізняє застосування таранного удару з сідла кушованим списом. При цьому швидкий рух «зв'язки» людина – кінь використовується як живий снаряд. Розвиваючи думку Лінна Вайта, Жан Флорі зауважив, що такий спосіб бою являє собою один з найяскравіших проявів «культурної революції» у воєнному світі. Таранний бій був загальноприйнятим серед рицарства загалом, а тому складає його характерну особливість. Таким чином, не економічна і «не соціальна, а професійна ознака об'єднує рицарство в єдиний корпус. Рицарем людину робить здатність битися в повному озброєнні верхи на бойовому коні, вдаючись до способу атаки з кушованим списом, у спосіб, котрий був винайдений рицарством і за деякими винятками залишався характерним лише для нього» [12, с. 112-136].

Щоправда Лінна Вайта цікавила насамперед генеза феодалізму як суспільної формації - дослідницькі пріоритети помітні вже у титулі програмної праці *Medieval Technology and Social Change*, де рицарству присвячений перший розділ під промовистою назвою *“Stirrup, Mounted Shock Combat, Feudalism and Chivalry”*. А воєнні технології для нього були не стільки об'єктом дослідження, скільки майже апріорним джерелом аргументації і саме через це теорія виявилася надзвичайно вразливою для критики. [44, с. 1-36]

Справжній бум “воєнних революцій” спричинив в історіографії Західного світу Вільям Мак-Ніл, котрий видав 1982 року роботу *«Прагнення сили. Технологія, збройна сила та суспільство у XI–XX ст.»* – дослідження прямих зав'язків між зброєю, мілітарними технологіями та роллю їх користувачів у політиці, економіці та культурі [9]. Революційні трансформації суспільства більш чи менш переконливо прив'язувалися до англійських лучників доби Столітньої війни інституту найманства як своєрідного військового підприємництва, удосконалення пороху та облогової артилерії на початку XV ст. [35, с. 107], і багатьох інших мілітарних феноменів більшого чи меншого масштабу відповідних до уподобанням кожного автора. Реакція не забарилася і такі авторитетні спе-

ціалісти як Кліффорд Роджерс [37] або Ендрю Ейтон [16] ствердивши, що концепції Майкла Робертса рівною мірою підходять як до війни Столітньої так і Тридцятилітньої, почали наголошувати на “еволюційності”, а не “революційності” військової справи в Європі аж до часу промислової революції.

Яскравим спалахом теорії воєнно-технологічного детермінізму виявилася праця - Роберта Бартлетта, лауреата Вулфсонівської премії 1993 р. «Створення Європи. Експансія, колонізація, зміни у сфері культури. 950-1350 pp.» [1]. Бартлетт обґрунтовує існування Європи як історико-культурної єдності вже в добу Середньовіччя за допомогою фактора експансії, точніше, трьох її різновидів – воєнної, економічної та культурної. Теорією військово-технологічного детермінізму на початку 90-х років скористався Роберт Бартлетт у своїй експансіоністсько-колонізаційній концепції творення Європи. Він надає чимале значення рицарському озброєнню і тактиці кінного бою, потрактувавши їх разом з технологією будівництва кам'яних замків не лише як засіб західноєвропейської експансії, але і як показник засвоєння західноєвропейських культурних моделей та соціальних практик іншими народами Європи. Роберт Бартлетт однозначно закріплює винайдення нового військового мистецтва за франками [1, с. 82-85]. Щоправда, на відміну від Вайта, він пересуває час, коли «головною фігурою військових дій стала важка кіннота», на X ст., аргументуючи це мініатюрами з Лейденської книги Маккавейв. Роберт Бартлетт перекинув свого роду міст між західними носіями рицарської воєнної культури та елітами що функціонували на периферії цивілізації середньовічного Заходу, виділивши три основних способи за якими в середовище останніх відбувалося проникнення та поширення передових мілітарних технологій. На перше місце він ставить пряме завоювання, після якого покорені, змушені адаптуватися до нових умов з натури речей перебирали звичаї та культуру переможців. Другий спосіб безпосередньо пов'язаний з першим: перед загрозою вторгнення більш сильного противника, місцеві еліти вдавалася до найвірнішого спротиву агресії – наслідування. Третій був різновидом другого – вольові правителі європейських периферій впроваджували воєнні та організаційні новації не в якості самооборони через наглу загрозу вторгнення, але у межах

усвідомленої політики спрямованої на збільшення власної сили та влади. До слова, виглядає на те, що ніхто з вітчизняних істориків дотепер не взяв на себе труду перевірити дієвість Бартлеттової моделі поширення «інноваційних імпульсів» на руському матеріалі. Ані руським воєнним елітам XII-XVI ст. ані, тим більше, проблемі рецепції рицарської культури в їх середовищі поки що не особливо щастило у історіографії. [1, с. 71-73].

Натомість процес запозичення і освоєння рицарських пріоритетів носіями придворної культури в німецьких землях блискуче дослідив на матеріалі середньовічної літератури Йоахим Бумке у своїй роботі *Придворна культура: література та суспільство у Високому середньовіччі* [22.] Його цікавила перш за все молододосліджене на той час співвідношення літературного рицарського ідеалу, котрий стрімко розповсюджувався з Заходу на Схід, з реальним придворним повсякденням. Німецькі еліти виявилися чи не першими хто адаптував французький рицарський концепт до своїх потреб.

Теорію не раз критикували. “Технологічний детермінізм в історичних дослідженнях часто поєднується з ризикованими спекуляціями, особливо привабливими для тих хто намагається давати складним процесам прості пояснення.” Такий діагноз поставили Лінну Вайту одні з її перших рецензентів його праці [39, с. 92]. Його тезам про виникнення феодалізму як наслідок впровадження стремена та появу у війську Карла Мартелла важкої рицарської кавалерії, котра практикувала таранний бій, а також думку про стрімке розповсюдження цього роду військ в часи правління його синів Піпіна та Карломана, спритно опонував Бернанд Баграх у тексті, що пародіював назву першого розділу Вайтової праці [17]. Він вказував на те, що перші західноєвропейські зображення стремен датуються 863 – 883 рр. і навіть в пізніший час, як це помітно на мініатюрах Родезької Біблії, їх відтворення не є регулярним. З 704 відомих на час виходу статті Баграха франкських воєнних поховань датованих з VII по IX ст. лише 135 могли бути ідентифіковані як кавалерійські і лише 13 них містять стремена. На підставі такої малої кількості кінних поховань Баграх стверджував, що немає [17, с. 47-75]. підстав вважати важко озброєних кавалеристів, які до того ж навряд чи практикували таранну кінну атаку, ключо-

вим складником франкських армій. Навіть ще за часів Карла Великого кінноту використовували не для ударних атак на полі бою, але майже виключно для пошуку та знищення невеликих загонів противника, порівняно погано підготовленого до війни з франкською військовою машиною.. Крім того, її використовували при облогах і для патрулювання. І хоча Баграк в іншому місці визнав що у ключовій для теорії Лінна Вайта битві при Пуат'є (732) наближені до Карла Мартелла комбатанти скоріше за все атакували та переслідували мусульман верхи, на його думку бракує регулярних джерельних свідчень про використання кінноти на битевних полях для масованих атак. У більших зіткненнях такі кіннотники злазили з коней і воювали у пішому строю [18, с. 112].

Останньо Гай Хелсалл слушно зауважив що у деконструкційному запалі Баграх пішов задалеко [30, с. 71]. На його фахову думку інвентар поховань із зброєю, не стільки відображав реальну воєнно-технологічну ситуацію у війську, скільки виконував символічну комунікаційну функцію і свідчив про боротьбу політичних еліт за статус та впливи [30, с. 108-109]. Концепцію «кінного піхотинця», котрий пересувається верхи але б'ється пішим він назвав анахронізмом, оскільки на його думку в Темні Віки *«одні загони мали в розпорядженні коней, а інші не мали, також траплялися бойові завдання котрі краще було виконувати спішеними, а не верхи. Подібно, деякі ситуації вимагали кінного бою, за інших обставин начальник вважав за краще спішитися. Від вояка ж вимагалось давати собі раду з більшістю якщо не з усіма такими задачами і битися за будь яких умов»* [30, с. 173-174]. Халсалл посилаючись на власне прочитання ранньосередньовічних текстів підкріплених іконографічними пам'ятками і то не лише франкського, але і кельтського походження, стверджував що кінні формації, нерідко надійно броньовані, були постійно присутні в європейських арміях Темних Віків. А що самі армії в силу господарчого рівня ранньосередньовічного суспільства були невеликими, то кінні елітарні формації автоматично грали там важливу роль, як то було, наприклад серед бретонців, скотів та піктів [30, с. 108-109, 173-174].

Хоча після критики Баграха ніхто вже не наважувався пов'язувати виникнення феодалізму із розповсюдженням стреме-

ні, міркування Лінна. Вайта стосовно таранного бою, кушування списа, впровадження бойових коней спеціальних порід, і як результат трансформації кавалерії «Темних віків» у воєнну еліту - рицарство, дістали розвиток у працях наступників. Тезу про ідентифікаційну роль *таранного бою* у визначенні рицарства як бойової сили прийняла більшість дослідників не лише воєнної та рицарської проблематики, зокрема Жан Флорі, Річард Барбер, Моріс Кін Домінік Бартелемі та Еварт Окшотт, але і Жорж Дюбі, Роберт Барлетт та— західні історики-медієвісти ширших наукових зацікавлень. Щоправда в процесі досліджень в тому числі і реконструкційних, виявилось, що самих стремен не достатньо для успішного здійснення таранної атаки – куди важливішим є сідло з високими луками, котре надійно фіксує комбатанта на коні, і відповідна кваліфікація вершника.

Базуючись на матеріалі «пісень про діяння» Девід. Росс помістив процес виникнення і розповсюдження таранного бою у франко-нормандського ареалі між 1050 та 1100 рр. [38]. Вікторія Сірло, дослідивши текстові та іконографічні джерела в Каталонії, вказала на те, що адаптація цього бойового прийому потребувала не тільки технологічних перетворень. Масове його впровадження не змогло б відбутися без докорінних трансформацій у основних повсякденних практиках воєнних еліт, таких як їзда верхи чи бойовий вишкіл молоді, і, загалом, без спровокованих ними змін у будові тіла комбатанта, необхідних для ефективного застосування списа як знаряддя таранного бою. Все це потребувало часу співмірного із життям кількох генерацій, що, на її думку пояснює чому у Каталонії наявні джерела дозволяють міркувати про широкое застосування таранного бою тільки починаючи від 1140 рр. [25, с. 43].

Тому у літературі відсутнє точне й одностаїне датування появи суто рицарської бойової практики кушування списа. Ще Ганс Дельбрюк вказував на те, що «саме на тактиці побудовано рицарство як стан», і відділив кількома століттями процес зародження власне феодальних відносин від «моменту, коли [рицарський] стан вже утворився», проте не оздобив свої міркування зайвими технологічними деталями. Момент цей німецький історик вважає свого роду переломним, і зауваживши, що Середні Віки не дають

можливості точно характеризувати відповідні проміжки часу, вважає, що цей перелом припадає, загалом, на XII ст. [5/3, с. 163].

Учень Жоржа Дюбі, швейцарський вчений Жан Флорі у низці праць, опублікованих протягом 1983-1998 рр., обстоював тезу про рицарство як професійну спільноту, котра обстоювала претензію на власну ексклюзивність, через монополію на фахове збройне насильство. Боротьба важкоозброєних вершників шляхетного походження з представниками інших «військових спеціальностей» за збереження цієї монополії, для Флорі складає основну інтригу історії рицарського стану. На прикладі біографії короля-рицаря Річарда I Англійського Флорі ґрунтовно дослідив проблему проникнення рицарських ідеалів та рицарського світогляду, в XII столітті, ще досить нехитрих, до вищих сфер середньовічного суспільства, та їх співіснування з брутальним повсякденням феодалної війни і політичною доцільністю. [11-13]

Проблему місця і часу виникнення на Заході техніки таранної кавалерійської атаки Жан Флорі видалив з контексту генези феодалізму, сконцентрувавшись власне на мілітарному аспекті питання [28]. Результати, отримані після ретельної роботи з давніми текстами та іконографією, дозволили стверджувати таке. Уперше зображення цього тактичного прийому зустрічається на гобелені з Байє, що ілюструє норманське завоювання Англії та датується що найраніше 70-ми роками XI ст. Причому це джерело, крім кушування, містить зображення чи не всіх інших можливих для кавалериста варіантів застосування списа. Жан Флорі детально зупинився на частотності зображення кушованого спису на гобелені з Байє і прийшов до висновку, що не існує заперечень до побутування цього прийому серед вершників що билися при Гастінґсі, проте впровадження такого прийому в європейському масштабі потребувало певного часу, тому про широке його розповсюдження не варто говорити до часу першого хрестового походу. [28, с. 238-239]

Ясний текстовий опис прийому подає «Пісня про Роланда». Про час написання та авторство твору в дослідників побутують різні думки, дискусії навколо нього час від часу поновлюються. Думка Жоржа Бедьє про те, що «Пісня про Роланда» створена у другій половині XI ст. певним автором з Північної Франції (мож-

ливо, легендарним Турольдом), вважається найавторитетнішою. Цьому, щоправда, свого часу опонував Поньон але його аргументи стосувалися скоріше можливої популярності сюжету про героїчну загибель ар'єргарду Карла Великого на чолі з Роландом у франкському «суспільстві тисячного року», аніж самого тексту «Пісні» [10, с. 248].

Вищеназвані дослідники відкинули тезу про «технологічну революцію» як першопричину соціальних змін. Натомість вони схильні поміняти причини та наслідки й підкреслити повільність еволюції привілейованих станів «варварських королівств». Технічні винаходи не створили феодалізму, вони лише супроводжували його появу як один із факторів становлення цієї суспільної формації. Так само вони не створили важкої кавалерії, проте підкреслили елітарний характер кінного вояка і збільшили його бойовий потенціал, перетворюючи тим самим вершника в броні із списом та мечем на рицаря – уособлення потужної культурної традиції.[12, с. 111].

Моріс Кін [6, с. 49-53] та Домінік Бартелемі [3, с. 203-210] були одностайними у визнанні за таранним боєм формуючої та ідентифікаційної ролі для рицарського стану. Обидва вчені відносять його виникнення до часу створення гобелену з Байє. Найпоміркованішу позицію відносно ефективності таранного бою зайняв Джон Френс, спеціаліст із воєнної історії «високого середньовіччя». Він вважає що в принаймні в XII–XIII ст., в золоту добу рицарства таранний бій, попри свою безперечну ефективність, був прийомом, котрий частіше та ефективніше застосовувався індивідуально, окремими комбатантами або невеликими групами бійців, оскільки його масоване використання вимагає неабиякої злагодженості бійців, котрого в збірних, мозаїчних феодальних арміях було надзвичайно важко досягти [29, с. 160].

Разом з тим попри тривале зацікавлення західних дослідників таранним боєм, окремої порівняльної праці, котра б дала концептуальну відповідь на питання про історію його виникнення, ефективність, ареал та період побутування до цього часу так і не було створено.

Не помітно одностайності і в поглядах на рицарство як бойову силу та культурний феномен. Річард Барбер у передмові до тре-

тього перевидання своєї роботи *“Рицар та рицарство”*, удостоєної нагороди ім. Сомерсета Моєма, зауважив, що на 1974 рік, коли книжка вперше побачила світ, “ніхто не займався поважно рицарством як історичним явищем на європейському континенті, небагато було і спеціальних праць на цю тему” [20].

Ясна справа, що рицарству як військовому стану чи культурному феномену присвячувалися обов’язкові сторінки у працях з економічної, соціальної, культурної чи військової історії. Але виглядає на те, що у академічному середовищі щодо рицарства домінували стереотипи що виростили з тез, сформульованих в надзвичайно сугестивний спосіб Йоганом Гейзінгою у *“Осені Середньовіччя”* (перше видання – 1919 року) [14] – легендарному бестселері культурної історії. Конфлікт між теорією рицарського ідеалу та практикою військового фаху є одним з його центральних сюжетів. Тези про ігровий характер рицарської культури, несумісність куртуазного «рицарського» ідеалу із середньовічними реаліями, занепад рицарства як бойової сили вже в другій половині XIV ст. і, зрештою, про тактичну безпорадність рицарства фатально підважували романтичні візії середньовічної Європи і у зрозуміли спосіб не захочували до мозольної розробки теми.

Річард Барбер нарахував всього 17 бібліографічних позицій з історії рицарства що вийшли друком з початку XIX ст. до 1974 р. Причому 11 з них з’явилися раніше роботи Гейзінги, що опосередковано підтверджує вплив його ідей на спад інтересу до рицарської проблематики. Праця Барбера була новаторською спробою зламати кліше *“Осені Середньовіччя”* і таким чином створити нове поле для досліджень. Цінність роботи полягала перш за все у широкому залученні маловідомих автентичних текстів створених представниками рицарського стану, на зразок життєпису кастильського графа дона Перо Ніно чи турнірного трактату португальського короля Дуарте Авізи, про які мова піде нижче. Цінна робота і пильною увагою автора до ролі і місця збройного насильства у рицарському існуванні.

1981 року з’явилася програмна праця Малколма Вейла, *«Війна і рицарство. Воєнна справа та аристократична культура в Англії, Франції та Бургундії наприкінці Середньовіччя»* [41]. Автор

широко користав з антропологічного підходу до воєнної історії Джона Кігана і, як сам зауважив, паралельно з Філіпом Контаміном прийшов до висновку про те що «між війнами Середньовіччя і Нового часу немає розриву, навпаки, помітний поступовий перехід, повільні зміни як на практичному так і ментальному рівні» [41, с. IX]. Вейл побудовав свою роботу як концептуальну реакцію на ідеї Йогана Гейзінги та його епігонів. Якщо Річарда Барбера цікавила історія стану від зародження до зникнення, то Вейл сконцентрувався на полеміці з популярною серед академічної спільноти візією пізньосередньовічного рицарства як zdegradованої воєнної сили, котра кохалася у турнірному ескапізмі. Полемізуючи з Гейзінгою, він на комплексному, ретельно добраному джерельному матеріалі послідовно спростовував поширені історіографічні стереотипи про невжитковість для воєнної підготовки пізньосередньовічних турнірів, про анахронічність рицарської кінноти в добу найманих армій, про перевагу середньовічної і ранньомодерної вогнепальної зброї над латним обладунком. Визнаючи кризу рицарської кінноти в XIV ст., Вейл не без успіху доводив, що рицарству вдалося переламати ситуацію на свою користь шляхом анатомічного вдосконалення захисного обладунку, тактики, та професіоналізації. Робота суттєво коригує як історіографічні уявлення про рицарство так і усталені періодизації військової історії, проте прихильники неопозитивістичних трендів у мілітарних студіях вважають за краще її ігнорувати.

Лунали голоси і з табору послідовників Гейзінги. Одним з них є розділ написаний Бернардом Баграхом для *Кембрідзької історії воєнної справи*, що охоплював період 300-1300 рр. Там Баграх, підсумовуючи свої багаторічні дослідницькі зусилля, з постмодерністською рішучістю заперечив вартість як усього документального, «пергаментного сліду» рицарської мілітарної культури так і цілого корпусу середньовічних нарацій, епіки та іконографії на тій підставі, що рицарство, як панівна суспільна група, мала можливість безпосередньо контролювати створення і поширення тих текстових та іконографічних пам'яток, котрі свого часу виставляли його у вигідному світлі, а зараз використовуються як джерела для студій над війною та військовою справою середньовічної

доби [23, с. 82-83]. Проблема полягає в тому, що деконструюючи в такий спосіб джерельний матеріал, дослідник залишається наодинці із своїми особистими візіями минулого, які з формальної точки зору мають не більшу цінність для процесу пізнання аніж опінії Жана де Жуанвіля, Робера де Кларі чи інших апологетів рицарської слави. Постає ще одне питання: як ставитися до авторів з ісламського світу, які бачили франків-хрестоносців на власні очі або навіть воювали з ними, проте були надзвичайно високої думки про бойові кондиції рицарської кінноти. Навряд чи сирійський емір Усама ібн Мункиз (1095-1188) перебував під «цілеспрямованим патронатом» представників західних феодалських еліт, проте він не тільки завдав собі труду опанувати техніку таранного бою, але і залишив нащадкам схвальний і компетентний опис бойової премудрості франкських рицарів у своїй «Книзі повчань».

Ще далі пішов у ігноруванні елітарного «джерельного сліду» Стефан Морілло і заперечивши будь-яку технологічну чи тактичну перевагу рицарської кавалерії, а разом з тим і вартість стремени для кавалерійського бою. Домінування рицарської кінноти в добу Середньовіччя зумовлювали, на його думку, не технологічні, а соціальні чинники середньовічного суспільства, котрі унеможлилювали масову підготовку боєздатних піших формацій, тому він пропонує вважати «добу рицарства добою поганої піхоти», причому такий стан речей для нього був не технологічним, а політичним феноменом [34].

Дослідники, захоплюючись надмірним критицизмом, заганяють себе у глухий кут. Наголошуючи на тому, що перемога в середньовічній війні залежала не стільки від рицарів у сяючих обладунках, скільки від тривіальних піхотинців, стрільців та саперів, вони забувають про те, що командували такими формаціями здебільшого саме рицарі, тобто військові спеціалісти шляхетного походження, статус яких базувався серед іншого і на опануванні таранного бою. Акцентуючи на тому, що важливішими для перемоги і частішими у кампаніях були не громоподібні битви у полі, а методичні облоги фортифікаційних споруд, зазвичай, не особливо великих замків, ці дослідники залишають поза увагою той факт, що фундаторами та власниками таких будов виступали так само рицарі. Незалежно від численних альтернатив рицарській мілітарній технології, вона

являла собою надійний засіб нобілітації та була своєрідною перепусткою у середовище військової еліти.

Атракційність таранного бою для воєнних еліт доводить і той безперечний факт, що від другої третини XII ст. цей прийом часто фіксується на Русі, на Кавказі, у Візантії, в арабському світі. В цей час тамтешні кінні воїни активно експериментували з кушованим списом. Традиція досліджень побутування таранного бою поза латинським світом, яку започаткував Девід Ніколль [32] зараз починає активно розвиватися на пострадянському просторі [4; 40].

В цьому ключі з Бернардом Баграхом та його вчителем Брайсом Д. Ліоном гостро полемізував бельгійський історик Д. Вербрюгген так само часто посилаючись на Малькольма Вейла [42, с. 46-71]. Баграх в свою чергу назвав Вейлову увагу до пізньосередньовічного рицарства «невиправною романтизацією» [19, с. 153, примітка 153], військової справи так і не пояснивши що є романтичного у пошуку раціонального пояснення присутності рицарської кінноти у європейських арміях другої половини XV першої третини XVI ст. Присутності повсюдній, постійній і багаторазово посвідченій джерельно.

Реабілітація воєнної історії Середньовіччя здійсненна Філіпом Контаміном на початку 1980-их рр., [7] спричинила сплеск інтересу до ексклюзивного воєнного стану тогочасного суспільства. Антропологічний стиль дослідження проблемі задав Жорж Дюбі у роботі про битву під Бувіном [27] та збіркою есе різних років «*Рицарське суспільство*», котра вийшла друком англійською [26].

Для Моріса Кіна рицарство так само починалося з розвитку важкої кінноти і таранного бою [6, с. 46-53], але перш за все, це культурний феномен, широко ним трактований. У своїй праці «*Рицарство*» (вийшла друком 1984 р.) [8], він детально проаналізував, військову компетентність, економічну базу, ритуали, світоглядні установки, вартісні орієнтири, поведінкові стереотипи, культурні потреби стану. Вирішальним для Кіна є вплив рицарства на середньовічну воєнну справу в межах цивілізації Середньовічного заходу.

Моріс Кін зробив два спостереження, надзвичайно важливі для проблеми побутування рицарської культури поза межами Західної Європи. По-перше, причини як виникнення так і занепаду рицарства як стану він шукає поза межами швидких революцій-

них змін у техніці, політиці чи економіці. Для нього “на початку XVI ст. ще не було помітно послаблення життєздатності рицарської культури”, більше того в першій третині цього століття він спостерігає новий спалах “рицарської моди” [6, с. 423]. Але так само на цей період припадає інтенсифікація тривалих, повільних, але неухильних макропроцесів, котрі поступово знівелювали значення рицарства у війні та політиці. Для Кіна це перш за все зміни у військовій організації та воєнних доктринах західноєвропейських держав і значне зниження доходів “шерегових” представників воєнних еліт на користь найвищої аристократії і третього стану. Трансформація рицаря у “офіцера та джентльмена” йшли повільно, але перший не мав шансів вижити у централізованому, капіталістичному світі ранньомодерних абсолютистських монархій. По-друге, Кін зауважив “найпримітнішу рису французької рицарської культури XII ст. – блискавичне розповсюдження рицарської системи вартостей і основних понять про рицарський спосіб життя далеко поза межами Франції” [6, с. 65].

Остання помітна синтеза з історії рицарства франко-германського ареалу (що вийшла друком 2007 року), належить перу французького історика Домініка Бартелемі [3]. Він в надзвичайно елегантний спосіб повернувся до ідей, висловлених Ліном Вайтом про ранню, «каролінгську», генезу цього військового стану та важливість таранного бою для його функціонування як бойової сили. Робота цікава як тонким розумінням цілей, меж та культурної ролі збройного насильства у рицарському повсякденні котре на його думку оберталось навколо феномену, який Бартелемі назвав *феодалною війною*. «Війна, соціально конотована, скерована на захист власності під час бойових дій. Проте замки та уфортифіковані міста захищали лише еліту, тоді як хлопи, «трудящі» з третього «функціонального» стану як раз переважно і ставали жертвами ворожнечі між своїми захисниками. На них нападали аби завдати шкоду сеньйору, але страждали майже виключно вони. Разом з тим представники еліти вбивали один одного не так вже й рідко ... Тим не менше про каролінгське засудження вбивства не забували і певно завдяки досвіду поганських вторгнень прогресувала практика викупів і тиску на полонених і через полонених, оскільки ворожі дії часто втілювалися у захоплені людей і утри-

муванні їх під вартою. Що стосується сільської місцевості, то протягом таких війн між князями та вельможами її не стільки заливали кров'ю, скільки спустошували і плюндрували.» [3, с. 15]

Окремо мусить бути згадана серія робіт, що вийшла друком на Заході в 1990–2000 рр. Праці Річарда Кепера, Стюарта Керолла, Сідні Енглоу демонструють загальну тенденцію так званого антропологічного повороту західної історіографії. Річарда Кепера цікавлять форми та роль насильства в рицарській культурі, він доходить до висновків що фахове збройне насильство було формоутворюючим чинником стану, а поетизація зброї та збройних діянь – наскрізною темою рицарської культури. Критичні голоси досить часто лунали в бік воєнних еліт протягом рицарської доби, але скептикам йшлося не стільки про вади ідеї, скільки про відступи окремих індивідуумів чи спільнот від станової етики та корпоративних вартостей [31]. Стюарт Керолл задемонстрував на французькому ранньомодерному матеріалі наскільки живучими можуть бути серед військових еліт рицарські світоглядні стереотипи, пов'язані із збройним насильством [24].

Робота Сідні Енглоу написана на базі європейських фехтувальних трактатів XIV–XVII ст. є вдумливою реконструкцією базовою на вірогідному джерельному матеріалі бойових практик використання холодної зброї. А що подібна література створювалися і циркулювала здебільшого в середовищі воєнних еліт, то йшлося там в основному про зброю котра вважалася шляхетною. Окремий розділ Енглоу присвятив таранному бою, де вказав на те, що попри розходжі історіографічні стереотипи автори фехтувальних трактатів розглядали таранну атаку кушованим списом як серйозний бойовий прийом протягом значної частини XVII ст. [15, с. 227–253]. Що дозволяє під іншим кутом подивитися на феномен консервації таранної тактики серед так званих крилатих гусарів в Речі Посполитій аж до Віденської битви (1683) включно.

В якості висновків варто зауважити, що тривала дослідницька традиція дослідження історії таранного бою і плідні дискусії, котрі ведуть навколо проблеми не одне покоління західних вчених, породили кілька основних підходів до її трактування. Перший, сформульований, наприкінці XIX ст. Бруннером і доповнений в середині XX Ліном Вайтом вбачає у таранному бою каталізатор «феодалізації європейського суспільства» чинник, який формував еліти та

кшталтував політику, економічні відносини та культуру Середньовічного Заходу. Другий підхід, популярний серед дослідників рицарства як суспільного стану та військової сили, повністю відкидає «доленосність» таранного бою для макропроцесів в історії Європи, натомість вбачає в ньому надзвичайно ефективний бойовий прийом, котрий до того ж відмінно виконував роль ідентифікаційного та презентаційного чинника в середовищі європейських воєнних еліт. Таким чином таранний бій формував культурну та фахову особливість рицарства як елітарної спільноти підготовленої до компетентного здійснення збройного насильства. Третій, критичний, вбачав у рицарстві перш за все соціально-культурний курйоз котрий мав дуже обмежений вплив як на середньовічну військову справу так і на соціально-політичні процеси, а таранний бій служив йому черговим засобом втечі від реальності, оскільки використовувався в основному не на війні, а для турнірних розваг.

W. M. Hucul

HISTORIOGRAPHICAL PROBLEMS OF MOUNTED SHOCK COMBAT, CHIVALRY AND TECHNICAL DETERMINISM

The article deals with European scientific tradition of researches on chivalric military practices. The main task of paper lies upon receptions of mounted shock combat and related military history of chivalry, which was producing by adherents of so-called theory of technical and military determinism.

Key words: *mounted shock combat, chivalry, theory of technical and military determinism, historiography.*

В. М. Гуцул

ТАРАННЫЙ БОЙ, РЫЦАРСТВО И ТЕОРИЯ ВОЕННО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ДЕТЕРМИНИЗМА: ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИОГРАФИИ

В данной статье рассматривается западноевропейская историографическая традиция исследования таранного боя и связанной с ним военной истории рыцарства с позиций теории

военно-технологического детерминизма, популярного интеллектуального течения западной науки во второй половине XX века.

Ключевые слова: *таранный бой, рыцарство, теория военно-технологического детерминизма, историография.*

Список використаної літератури та джерел

1. Бартлетт Р. Становление Европы: [Текст] экспансия, колонизация, изменения в сфере культуры 950 – 1350 гг. / Роберт Бартлетт ; [пер. с англ. С. Володиной]. – М. : РОССПЭН, 2007. – 432 с.
2. Блок М. Феодалне суспільство [Текст]. / Марк Блок ; [пер. з фр. В. Шовкуна]. – К. : Вид. дім «Всесвіт», 2001. – 528 с.
3. Бартелеми Д. Рыцарство : [Текст] от древней Германии до Франции XII в. / Доминик Бартелеми ; [Пер. с франц. М. Ю. Некрасова]. – СПб.: Евразия, 2012.
4. Гуцул В. Таранный бой в средневековой Руси [Текст]. / Володимир Гуцул // Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century. Publication after the 5th International Conference, Spišská kapitula, 16–18th October, 2014, [edited by Vitaliy Nagirnyy and Adam Mesiarkin], Krakow – Bratislava 2015, с. 199-215. [Сепія: Colloquia Russica. Series I, vol. 5].
5. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории : в 4 т. [Текст]. / Ганс Дельбрюк ; [пер. с нем., автор перевода не указан]. – СПб. : Наука, 2001. Т. 2. Германцы. – 2001. –352 с Т. 3: Средневековье. – 2001. – 448 с.
6. Кин М. Рыцарство [Текст]. / Морис Кин ; [пер. с англ. И. А. Тогоевой]. – М. : Научный мир, 2000. – 520 с.
7. Контамин Ф. Война в Средние века. [Текст] / Филипп Контамин; [пер. с фр. Ю. П. Малинина, А. Ю. Карачинского, М. Ю. Некрасова]. – СПб. : Ювента, 2001. – 416 с. – (Историческая библиотека).
8. Котляр М. Ф. Нариси военного мистецтва давньої Русі. [Текст] / Микола Федорович Котляр. – НАН України. Ін-

- ститут Історії України. – К. : Наш час, 2010. – 280 с. – (Серія «Стратегікон»)
9. Мак-Нил У. В погоне за мощью [Текст] : технология, вооруженная сила и общество в XI-XX веках / Уильям Мак-Нил ; [пер. с англ. Т. Ованнисяна]. – М. : Издательский дом Территория будущего, 2008. – 458 с.
  10. Поньон Э. Повседневная жизнь Европы в 1000 году [Текст]. / Эдмон Поньон ; [пер. с франц. Э. М. Драйтовой]. – М. : Молодая гвардия, 1999. – 382 с.
  11. Флори Ж. Идеология меча [Текст] : предыстория рыцарства. / Жан Флори ; [пер. с фр. М. Некрасова]. – СПб. : Евразия, 1999. – 314 с. – (Clio).
  12. Флори Ж. Повседневная жизнь рыцарей в средние века [Текст] / Жан Флори ; [пер. с фр. Ф. Ф. Нестерова]. – М. : Молодая гвардия, 2006. – 356 [12] с.– (Повседневная жизнь человечества).
  13. Флори Ж. Ричард Львиное Сердце, король-рыцарь [Текст]. / Жан Флори ;. [пер. с фр. А. Наводнюка]. – СПб. : Евразия, 2008. – 672 с.
  14. Хейзинга Й. Осень Средневековья [Текст]. / Йоган Хейзинга ; [пер. Д. Силиверстова]. – М. : Наука, 1988. – 544 с. – (Памятники исторической мысли).
  15. Anglo S. The Martial Arts of Renaissance Europe [Text]. / Sydney Anglo. – New Haven & London: Yale University Press, 2000. – 396 p.
  16. Ayton A. The Military Revolution from a Medieval Perspective [Text]. / Andrew Ayton, J. R. Preece // The Medieval Military Revolution: State, Society and Military Change in Medieval and Early Modern Europe [Edited by: Andrew Ayton, J. L. Preece]. – Tauris, 1995. – P. 1-32.
  17. Bachrach B. Charles Martel, Shock Combat, the Stirrup and Feudalism [Text]. / Bernard Bachrach // Studies in Medieval and Renaissance History. – 1970. – N7. – P. 47-75.
  18. Bachrach B. S. Merovingian Military Organization 481-751 [Text]. Bernard Bachrach – Minneapolis, University of Minnesota Press, 1972. – 158 p.

19. Bachrach B. Verbruggen's "Cavalry" and the Lyon-Thesis [Text]. / Bernard Bachrach // *The Journal of Medieval Military History*. Volume IV [edited by K. DeVries and C. J. Rogers], Woodbridge, The Boydell Press, 2006 – P. 137-163.
20. Barber R. Rycerze i rycerskość [Tekst]. / Richard Barber. – Warszawa: Bellona, 2000. – 464 s.
21. Brunner H. Der Reiterdienst und die Anfänge des Lehnwesens [Text]. / Heinrich Brunner // *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Germanistische Abteilung*. – Vol. 8. Issue I (Aug 1887). – S. 1-38.
22. Bumke J. Höfische Kultur - Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter [Text]. / Joachim Bumke. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1986. – 864 s.
23. *Cambridge History of Warfare* [Text]. / [ed. J. Parker]. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 536 p.
24. Caroll S. Blood and Violence in Early Modern France [Text]. / Stuart Caroll. – Oxford University Press, 2006. – 380 p.
25. Cirlot V. Techniques guerrières en Catalogne féodale [Text] : le maniement de la lance. / Victoria Cirlot // *Cahiers de civilisation médiévale*, 28e année (n°109), Janvier-mars 1985. – P. 35-43.
26. Duby G. *The Chivalrous Society* [Text]. / Georges Duby. – California University Press, 1977. – 254 p.
27. Duby G. Bitwa pod Bouvines, niedziela, 27 lipca 1214 [Tekst]. / Georges Duby; [tłum. M. Tournay-Kossakowska i A. Fałęcka]. – Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1988. – 304 s.
28. Flori J. Encore l'usage de la lance [Tekst]: la technique du combat chevaleresque vers l'an 1100. / Jean Flori // *Cahiers de civilisation médiévale*, 31e année (n°123), Juillet-septembre 1988. pp. 213-240.
29. France J. *Western Warfare in the age of Crusades 1000-1300* [Text]. / John France. – London : Cornell University Press, 1998. – 328 p.
30. Halsall G. *Warfare and society in the barbarian West. 450–900* [Text]. / Guy Halsall. – London – New York : Routledge, 2003. – 320 p.

31. Kaeuper R. Chivalry and Violence in Medieval Europe [Text]. / Richard Kaeuper. – Oxford : University Press, 1999. – 338 p.
32. Nicolle, D. C. The impact of the European couched lance on Muslim military tradition [Text]. / David Nicolle // The Journal of the Arms and Armour Society 10. –1980. – P. 6-40.
33. Nicolle D. Arms & Armour of the Crusading Era [Text]: 1050-1350: Islam, Eastern Europe and Asia. / David Nicolle. – London : Greenhill Books, 1999. – 576 p.
34. Morillo S. The “Age of Cavalry” Revisited [Text]. / Stephan Morillo // The Circle of War in the Middle Ages. Essays on Medieval Military and Naval History [edited by Donald J. Kagay and L. J. Andrew Villalon]. – Woodbridge : Boydell Press, 1999. – P. 45-58.
35. Murphey R. Ottoman Warfare 1500-1700 [Text]. / Roads Murphey. – London: Cornell University Press, 1999. – 304 p.
36. Parker G. The Military revolution [Text] : military innovation and the rise of the West, 1500-1800. / Geoffrey Parker. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – 262 p.
37. Rogers C. J. Military Revolution of the Hundred Years’ War [Text]. / Clifford Rogers // The Journal of Military History, Vol. 57, No 2, (Apr. 1993). – P. 241-278.
38. Ross D. J. A. L’originalité de « Tuoldus » [Text] : le maniement de la lance. / David J. A. Ross. // Cahiers de civilisation médiévale, 6e année (n°22), Avril-juin 1963. – P. 127-138.
39. Sawyer P. H. Technical determinism [Text] : the stirrup and the plague. / Sawyer P. H., Hilton R. H. // Past and Present, 1963 N 24(1). – P. 90-100.
40. Tsurtsumia M. Couched Lance and Mounted Shock Combat in the East [Text]: The Georgian Experience. / Mamuka Tsurtsumia. // Journal of Medieval Military History, vol. XII. – Woodbridge: Boydell Press, 2014. – pp. 81 – 109.
41. Vale M. War and Chivalry [Text]: Warfare and Aristocratic Culture in England, France, and Burgundy at the End of

- Middle Age. / Malcolme Vale. - Athens: University of Georgia Press, 1981. – 207 p.
42. Verbruggen J. F. The Role of the Cavalry in Medieval Warfare [Text] / Verbruggen J. F. [translated by Kelly DeVries]. // The Journal of Medieval Military History. [edited by K. DeVries and C. J. Rogers], Volume III. - Woodbridge, The Boydell Press, 2005. – p. 46-71,
43. deVries, K. Medieval Military Technology [Text]. / Kelly deVries. – Peterborough, UK : Broadview Press, 1992. – 340 p.
44. White L. Medieval Technology and Social Change [Text]. / Lynn White – Oxford : Clarendon Press, 1962. – 302 p.

С. В. Ковальчук

УДК 94(477.74-21):324(470+571):070 «1906»

ОРГАНІЗАЦІЯ І ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ДО І ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ОДЕСІ (ПО МАТЕРІАЛАМ ГАЗЕТИ «ЮЖНОЕ ОБОЗРЕНИЕ»)

У статті на основі матеріалів періодичної преси зроблено аналіз проведення перших демократичних виборів у Державну Думу I скликання у Одесі взимку-навесні 1906 р. Розглядається ставлення до цього явища населення та місцевої влади. Аналізується агітаційна діяльність окремих політичних партій.

Ключові слова: *Одеса, Державна Дума, вибори, преса.*

Питання створення громадянського суспільства і участі населення країни у її соціально-економічному та політичному житті стало життєво необхідним і нагальним під час першої російської революції 1905-1907 рр. На думку представників провідної центральної ліберальної партії Росії – конституційних демократів – стверджувалося: «Дума – это первый шаг, начало эволюции в сторону демократии, в самих представительных институтах подобного рода, заключается зародыш самосовершенствования и